

Från folkskola till grundskola 1842-1962

Författare:

Christina Florin

Folkundervisningen i Sverige inleddes inte med folkskolestadgan 1842. Att undervisa befolkningen hade startat långt tidigare med kyrkans hemundervisning – ett system som hade sina rötter i 1600-talets lutherska ortodoxi. I lutherdomen fanns nämligen en tanke om att varje troende skulle ”med egna ögon” kunna se och tyda Guds ord genom att läsa katekesen, postillan, bibeln eller psalmboken. Varje familjefar skulle ansvara för att hushållets medlemmar lärde sig läsa kyrkans texter. Detta var upprinnelsen till en tidig läskunnighet i vår del av världen.

Läskunnigheten kontrollerades med husförhör varje år och ett snillrikt betygssystem användes för att ge stadga åt systemet och påvisa förbättringar. Både läskunskap och läsförståelse ingick i förhöret och betygsattes. Konfirmationsläsningen var en slags ”examen” i detta system och första nattvarden blev också den unga människans inträdesbiljett till vuxenvärlden, ett slags tidigt medborgarskap i kyrkans hägn. Utan godkänt konfirmationsförhör fick man svårigheter att gifta sig och bilda familj som vuxen längre fram.

Det fanns en meningsskapande pedagogisk tanke i själva didaktiken i kyrkans hemundervisning. Församlingsborna skulle förstå innebörden i förkunnelsen, inte bara rabbla ett hokus-pokus av latinska ramsor som under den katolska tiden. Kunskapen skulle gå på djupet och leda till ett kristet handlande i vardagen i enlighet med kyrkans läror om hustavlans värld – en slags ideologisk karta som visade hur olika delar av samhället hängde ihop genom att det världsliga och det religiösa delade på makten.

Det fanns också andra undervisningsformer före folkskolestadgan i mer reguljära skolor - enklare barnskolor på landsbygden där föräldrar gick ihop om att anställa en skolmäster eller skolmoster. Det kunde också vara stadsskolor som borgerskapet bekostade för sina barn, tidiga bruksskolor eller skolor på godsens, fattigskolor, sockenskolor, ambulerande skolor, småbarnsskolor, växelundervisningsskolor eller pedagogier. Vid vissa av dessa kunde undervisningen få ett mer nyttobetonat inslag av skrivning och räkning, men motståndet mot världsliga ämnen var i regel stort. Det var fostran in i en kyrklig enhetskultur och läsningen fram till nattvarden som var det centrala. Men systemet höll på att urgröpas av stora samhälleliga förändringar vid 1800-talets början vilket urholkade kraften i hustavlans värld. Systemet behövde kompletteras och rustas upp.

År 1839 - tre år innan själva folkskolestadgan antogs vid riksdagen gjordes en enkät via stiftens konsistorier om hur många församlingar i Sverige som hade lärare i fasta eller ambulerande skolor. Nästan hälften av landets drygt tvåtusen församlingar hade någon form av skola och cirka hälften av dessa drevs med hjälp av ambulerande lärare. Tvärtom vad många tror var sålunda den nya folkskolestadgan med sina krav på minst en folkskola i varje socken mer en slags bekräftelse på en process som redan startat än en totalt ny uppfinning. Det nya var att staten nu tog ett fastare grepp om folkundervisningen genom att bygga upp en särskild institution för folkundervisning – folkskolan – vid sidan av kyrkans undervisningstradition. På sikt skulle folkskolan ersätta det kyrkliga systemet även om det inte från början var fråga om ett tydligt brott. De nya folkskolorna i socknarna byggdes i närheten av kyrkorna och församlingens kyrkoherde var skolans ”chef” - både ordförande i skolstyrelsen och skolledare i samma person. Detta förhållande fortsatte ända fram till början av 1900-talet när andra slags skolledare blev vanliga, överlärare, förste lärare eller rektorer. Under många årtionden levde kyrkan och folkskolan i en nära symbios och formellt skiljdes de båda inte åt förrän på 1930-talet när skolfrågorna helt togs över av staten och kommunen.

Varför behövdes en folkskola?

En tvistefråga inom utbildningshistorisk forskning har varit varför folkundervisningen institutionaliserades i form av regelrätta skolor under 1800-talets första hälft. Vad var det som hade hänt som motiverade en sådan omvälvande förändring i barnens och familjernas liv? Frågan har många svar. Det är framför allt tre återkommande huvudmotiv som den skolhistoriska diskussionen brukar se som orsaker till folkundervisningens förändring. En tradition menar att vi fick skolor därför att vårt

samhälle hade förändrats tekniskt och konstitutionellt och krävde bättre folkbildning för att komma i takt, i balans. Sverige behövde en sorts kulturell ansiktslyftning.

Denna forskningsgren ser skolans förhållande till samhällsutvecklingen ur ett perspektiv där ökade kunskapsbehov var det som ytterst orsakade folkskolefrågans lösning, även om många av dessa forskare också har betonat att problemen med det växande proletariatet i mitten av 1800-talet bidrog till att Sverige fick en folkskolestadga 1842. Massutbildningen ses som ett tecken på samhällets begynnande demokratisering och den liberala ideologins framgång över de konservativa grupperna som ville hålla bildningen borta från de lägre samhällsskikten. Med den obligatoriska skolan blev läs- och skrivkunnighet en tillgång för alla och detta gav människorna ett rikare liv och större chanser att hävda sina medborgerliga rättigheter. Att skolan ger kunskaper som skall motsvara och tillfredsställa samhällets och individens ökade kunskapsbehov brukar kallas för skolans kvalificerande funktion.

Den andra historieskrivningen om folkskolan lägger större vikt vid att koppla samman folkskolefrågan med den sociala och kulturella reproduktionsprocessen och härleder skolan ur en mer konkret social verklighet, nämligen befolkningsökningen och proletariseringen i Sverige i samband med den agrara revolutionen under 1800-talets första hälft. Mellan 1810 och 1850 steg folkmängden i landet från 2,4 till 3,5 miljoner. Skolans tillkomst kan därför ses som en social försäkringsåtgärd för att komma tillrätta med problemen med de många fattiga på landsbygden, den grupp som av samtiden kallades ”den farliga underklassen”. Denna typ av forskning betonar att andra faktorer och funktioner är inbyggda i samhällets skolsystem. Utbildning är inte bara kvalificering utan också ett slags manipulering där en elit i samhället lär människor i lägre samhällsskikt att handla och tänka på ett bestämt sätt. Skolan blir då en maktapparat för social och politisk kontroll och nyckeln till kunskaperna är först och främst relaterade till makt och privilegier. Utbildningssystemen legitimerar den existerande sociala ordningen. Detta brukar kallas för skolans kontrollerande, reproducerande och ideologiska funktion.

Ett tredje sätt att förklara folkskolans och skolväsendets uppkomst är att förklara det med utgångspunkt i politiska termer. Denna forskningstradition menar att folkskolans etablering var ett led i en statsformeringsprocess. Utbildningssystemet togs i statens och nationsbyggandets tjänst. Barn måste fostras att bli medborgare i staten och förstå sina skyldigheter gentemot nationen och göras ”utbildningsbara”. Starka band skulle etableras mellan individen och staten genom en mer enhetlig och medveten undervisning. Den statliga folkskolan (som till en början styrdes kommunalt men på order av staten genom en strid ström av stadgor) var en genomgripande förändringsfaktor som fick stark symbolisk och diskursiv betydelse.

Med den offentliga skolan uppstod ett nytt byråkratiskt ”språk” som i sin tur ledde till nya kategoriseringar och begrepp som inte hade funnits tidigare på landsbygden. Människor började delas in och definieras i förhållande till varandra inom den nya institutionen – lärare/elever, föräldrar/skolbarn, skolråd/lärarkår, valförsamlingar/valda, vanartiga/skötsamma, ogiltig frånvaro/giltig frånvaro,

minimikurser/maximikurser, fritid/skoltid, lat/flitig, tredslande föräldrar/lojala föräldrar – begrepp som bidrog till att skilja ut och normalisera ett visst beteende. Att reglera och ordna upp, nivågruppera och kontrollera var skolbyråkratins kännetecken och nya auktoritetsmönster skapades på så sätt genom skoletableringen i bondesamhället. Att språket blev normaliserande visas av att det blev det "skötsamma" som segrade. Med tiden kom allt fler barn att gå i skolan och allt färre föräldrar var tredslande, dvs vägrade skicka barnen till skolan.

De flesta forskare ser att det finns flera funktioner som samtidigt uppfylldes i 1800-talets folkskola, att den både banade vägen för samhällets demokratisering och folkrörelsernas snabba utveckling. "Träningen av grundläggande färdigheter i läsning, skrivning och räkning bar på en potential till förändring av massornas villkor", menar till exempel pedagogen Tomas Englund. Men samtidigt blev skolan ett missionsfält för kyrkan, statsbyråkratin, och nationalismen.

Varje samhälle skapar på olika sätt förutsättningar för sin fortsatta existens genom att föra över en generations samlade kunskaper, traditioner, politiska institutioner, klass- och könsförhållanden, världsbild och religion till nästa generation. Denna reproduktionsprocess är i synnerhet i förändringssituationer en ständig källa till konflikter. Det finns alltid många olika viljor som strider om vad som är barnets bästa, vad barn behöver lära sig och hur de skall uppfostras. Därför är skolpolitiken ständigt omdebatterad och beslut om skolan, dess funktion och innehåll blir oftast kompromisser mellan olika ideologiska grupperingar och diskurser.

Stadgan 1842 och första perioden fram till 1878

Den 18 juni 1842 utfärdades Kongl Maj:ts Nådiga Stadga angående Folkundervisningen i Riket. Den fastställde både församlingens och barnens skyldigheter och statens åtagande vad gällde lärarnas utbildning. Historikern Gunnar Richardson har sammanfattat stadgans viktigaste punkter i den jubileumsskrift som publicerades när folkskolan fyllde 150 år. Här följer några av dessa:

- I varje stadsförsamling och i varje socken på landet skall finnas minst en skola med en utbildad lärare. Skolan bör helst vara fast.
- Skolans ledning skall bestå av en skolstyrelse med kyrkoherden som ordförande
- Varje lärare som är examinerad äger rätt att erhålla lön värd minst 16 tunnor spannmål, bostad med bränsle, samt sommarbete och vinterfoder för en ko.
- I alla stiftstäder och i Stockholm inrättas med statliga medel lärarseminarier, underställda domkapitlens ledning. Statliga stipendier kan utgå till behövande elever.
- För att bli antagen till folkskollärare krävs av den sökande gudsfruktan och sedlig vandel och att han avlagt lärarexamen. Vissa lärare skall kunna vaccinera och åderlåta.
- De ämnen som skall ingå är läsning, skrivning, räkning, kristendomskunskap och biblisk historia, geografi, historia, naturkunskap, gymnastik och sång. För fattiga och svagbegåvade kunde en minimikurs med färre ämnen gälla. Skolstyrelsen fick bestämma skillnaden i kunskapskrav mellan pojkar och flickor.
- Barn som undervisas hemma har skyldighet att infinna sig i skolan och examineras.

Den nya folkskolestadgan var egentligen en omvälvande händelse. Församlingarna hade nu skyldighet att erbjuda alla barn undervisning och föräldrar måste släppa en del av ansvaret för sina barns fostran och överlämna detta till en ny ”professionell” yrkeskår, lärarna, speciella barnfostrare utsedda av samhället. Församlingsborna måste också bidra med skatter till den nya institutionen vilket ofta stötte på motstånd.

Barn som grupp, som kategori, trädde nu fram i historien och avskildes tydligare från de vuxna och en speciell barnkultur utvecklades genom skolan. Särskilda hus för barn måste byggas, lärare utbildas och speciella läseböcker och läromedel för barn publiceras. En ny form av disciplinering tog vid: tids- och rumskontrollen ökade, ämnesscheman skrevs, klassrummet blev det nya rummet för disciplinering där barn tågade in och ut på raka led, skolklockor ringde och markerade skoltid och fritid. Ordning, förhör och betyg blev viktiga honnörsord i den nya institutionen. Barnens världsbild skulle öppnas med nya medborgarämnen som geografi, historia och gymnastik, men fortfarande stod skolan under sträng kyrklig och formell ledning. Betoningen på kristendomskunskap och katekesläsning var framträdande den första perioden. En forskare har till och med kallat den tidiga folkskolan för ”en moralskola för underklassen”.

De första skolor som inrättades hade länge en flytande form och måste anpassas efter de svårigheter som hopade sig i ett fattigt bondeland som Sverige i mitten av 1800-talet. Det var inte lätt att få igång det nya systemet. Många föräldrar ville inte skicka sina barn till skolan eftersom de behövde barnens arbetskraft på gården. Det var inte lätt få fram examinerade lärare och många skolor måste göras ambulerande på grund av de långa avstånden mellan byarna. Till att börja med var skolan detsamma som en enda klass med barn i olika åldrar samlade under en enda lärare. I längden var inte denna lösning tillfredsställande och en mer differentierad skola med olika nivåer, stadier och klasser måste skapas. För ett sådant ingrepp krävdes mer statlig inblandning och kontroll.

Redan från början präglades alltså folkskolan av intressemotsättningar i samtiden mellan dess företrädare, föräldrar och representanter för olika politiska riktningar. Den fick också dras med stora genomförandeproblem och legitimitetsproblem. Hur skulle detta lösas?

Folkskolans kris och införandet av småskolan och mindre folkskolan

Den första folkskolestadgans föreskrifter var vagt formulerade och den innehöll många kryphål som gjorde att barnens skolgång varierade både mellan och inom församlingarna. Den minimikurs som i första hand var avsedd för fattiga barn och barn med bristande fattningsförmåga blev den mest vanligt förekommande. Vid 1856-58 års riksdag stod det klart för Sveriges riksdagsmän att folkskolestadgan höll på att bli ett misslyckande. Något måste göras för att rädda folkskolan ur dess kris. Det gick

inte att lämna självbestämmanderätt till de lokala skolråden, staten måste ta ett hårdare grepp. Den tillfälliga lösningen blev dock en annan för att råda bot krisen.

Det stora namnet för dagen i ständernas krisdebatter om skolans kris var greven och samhällsreformatorn Torsten Rudenschöld. Denne hade genom egna skolexperiment på Läckö slott fått erfarenhet av hur man kunde få det hela att fungera och han hade vunnit erkänsla i skoletablissemang. Hans nya plan var att försöka överbygga motsättningarna mellan det gamla hemundervisningssystemet och folkskolesystemet. Han föreslog därför en ny sorts skola: småskolan (eller roteskolan) som fick stort genomslag i detta läge.

Småskolor i Rudenschölds tappning var inte i första hand tänkta för små barn som man lätt kan tro utan var just små skolor som inte nödvändigtvis krävde egna skolhus utan kunde förläggas i enklare lokaler, i någons hem, i bönhuset eller prästgården. Det viktigaste var att de skulle ligga i närheten av barnens hem och ansvaret för skolan återigen knytas närmare hemmen. Och de måste bli billiga för att godkännas ute på landsbygden. Alla lärarkrafter som bygden kunde frambringa skulle därför mobiliseras till att bli lärare i dessa småskolor – gärna ungdomar mellan 15-20 år - ”tjänliga personer inom församlingen, i skicklighet och i sedlighet pålitligaste lärjungar” eller också de som Rudenschöld kallade folkpedagogerna, de gamla skolmostrarna och skolmästarna. Han hade inte mycket till övers för växelundervisningen som pedagogisk metod som han menade var mekanisk och inte gav några riktiga insikter eller någon förståndsutveckling hos barnen. Hans skolprogram hade alltså en didaktisk poäng som var tilltalande för samtiden därför att den var både pedagogisk och billig.

Rudenschölds skolprogram fick snabbt gehör hos dem som skulle bekosta och politiskt ta ansvar för folkskolan. Det krävde inte särskilda skolhus och inte examinerade lärare. På 1850-talet infördes småskolor och så kallade mindre folkskolor, en slags glesbygdsfolkskola som längre fram fick fastare former. I en förordning 1858 kungjordes att småskolor för det första förberedande kunskapsmättet kunde inrättas överallt i landet oberoende av avstånd till folkskolan. Detta var statens svar på ett akut problem i ett fattigt lands skolväsende. Det gällde att få skolan accepterad. Med lokala, oexaminerade och billiga lärare från allmogens egna led skulle motståndet mot skolan brytas och större legitimitet vinnas för skolsystemet som helhet.

Genom de nya skolformerna fick kvinnorna tillträde som lärare till det allmänna skolväsendet. Det var kvinnor som ansågs utgöra den allra billigaste arbetskraften och det var de som alltmer övertog undervisningen i småskolan även om det från början också fanns manliga småskollärare. Lönerna sattes så låga att inga män ville stanna kvar inom yrket och tendensen blev tydligare ju längre fram i tiden vi kommer, statens representanter ville göra yrket till ett kvinnligt yrke: ”Om manlige lärare skulle användas i alla småskolor, skulle kostnaderna uppgå till enorma summor” menade riksdagsmannen P A Siljeström, en av de ivrigaste förkämparna för kvinnliga lärare både i småskolan och i folkskolan.

År 1867 heter det i ett utskottsutlåtande att ”handhafvandet av undervisningen i småskolan bättre egnar sig för qvinnor än för män”. Man kunde säga att det var kvinnorna som med sina lägre löneanspråk skulle rädda folkskolan ur dess första kris.

Det rudenschöldska skolprogrammet kan tyckas vara en återgång till ett äldre system, men allteftersom utvecklades dessa skolformer till att bli två olika slags skolstadier, där småskolan gjordes till ett underställt stadium för de små barnens första läsinlärning. Det underlättade undervisningen för den egentliga folkskolan som på det sättet fick en mer enhetlig kunskapsnivå hos folkskolebarnen. Genom denna lösning fick vi också två olika slags lärarkollektiv inom folkskolan: folkskollärare och småskollärare.

Staten tog med dessa reformer ett allt fastare grepp om folkskolan. Från och med 1864 tillsattes en ny statlig myndighet, folkskoleinspektionen, med särskilda inspektörer som skulle besöka skolorna med jämna mellanrum och skriva rapporter till staten, det vill säga till ecklesiastikdepartementet, om hur församlingarna skötte sitt skoluppdrag. Denna institution fick stor betydelse för folkskolans uppstramning och vidare utveckling. Den första normalplanen (kan jämföras med dagens läroplan) kom 1878. Med den fästes en organisatorisk differentiering på pränt. Skolan indelades i en småskola med två klasser och en folkskola med fyra klasser. Från och med detta år blev det också obligatoriskt för kommunerna att anställa småskollärarinnor som hade fått utbildning vid särskilda seminarier, annars utgick inte statsbidrag. Ett stort antal småskollärrinneseminarier växte fram i Sverige, för det mesta organiserade via landstingen. De utbildade skolmostrarnas tid var definitivt förbi.

Från 1860-talet härrör också statsbidragen till folkskolan som allteftersom kom att styra och standardisera skolan så att den blev mer enhetlig över hela Sverige. Genom att statsbidragen var villkorade och öronmärkta för särskilda ändamål måste kommunerna leva upp till en viss standard för att komma i åtnjutande av dem, vilket skyndade på utvecklingen.

Folkskolans historia del II 1878-1962

Modernitet och medborgarskap

Under denna period förbättrades skolan på olika sätt. Skolgången förlängdes och fler barn gick i skola. Lärarutbildningen förnyades, mer barnvänliga läromedel producerades och nya ämnen tillkom - ofta med mer praktisk inriktning som slöjd, hemkunskap, linearritning, nykterhetsundervisning och trädgårdsskötsel. På lärarmötena behandlades förslag på ytterligare ämnen som man hoppades skulle få inesteg: lagkunskap, vapenexercis, bokföring, stenografi eller jordbruksskötsel. Listan var lång med förslag på vad skolan borde ta sig an, men bara ett fåtal av dessa ämnen prövades i praktiken.

Folkskolans allmänt uppfostrande uppgift stod också i centrum för debatten. Folkskolan skulle gå i spetsen för allmän moral, tukt, sedlighet och fosterlandskärlek. I klassrummet sattes olika tänkespråk upp på väggarna där barnen skulle inpränta lärdomar för livet. Som i medeltida kyrkor skulle moralisk stadga fästa sig i minnet genom bilder och bevingade ord. Det kunde heta "Ordning är halfva arbetet" eller "Den som svär - sviker ett högt kall" eller "Kunskapens rot är bitter, men dess frukter äro ljufva". Det sistnämnda talesättet om kunskapens makt signalerade framtidstro, att utbildning hade betydelse längre fram. Individerna utlovades en möjlighet att ta sig fram i livet om han eller hon investerade i kunskaper.

Skoleleven kunde få ett annat slags liv än sina föräldrar "om flitigt du läser din läsebok" som det hette i ABC-boken. Som vi märker bytte skolan inriktning mot en mer sekulariserad skola där individens relation till staten, nationen och det praktiska livet blev mer profilerad än den kyrkliga moralskolan - allt i linje med en allmän ideologisk och social förändring mot ett mer marknadsekonomiskt och modernt samhälle.

Folkskolan inordnades också i ett större utbildningssystem och kopplades ihop med övriga skolformer som var tänkta för andra åldrar och andra samhällsklasser. Folkskolan fortsatte att vara en skola för folket, alltså en skola främst för böndernas och arbetarnas barn. Men fler samhällsskikt på mellannivå började också att använda sig av folkskolan när kvaliteten höjdes. År 1894 öppnades en viktig väg mellan folkskolans fjärde klass och de allmänna läroverken genom att de ämnen och kurser som lästes fram till fjärde klass blev godkända som grundutbildning för läroverksstudier. Det betydde att även folkskolepojkar gavs möjlighet att studera vidare vid de statliga gossläroverken om deras familjers ekonomiska förhållanden gjorde det möjligt. Folkskoleflickorna fick vänta ända till 1927 innan de fick samma möjligheter.

Det skolsystem som fanns tidigare under 1800-talet var tämligen vildvuxet. Det brokiga virrvarr av olika skolformer och utbildningsinstitutioner som fanns, integrerades därför till ett sammanhängande helt, där systemets olika delar ställdes i ett bestämt förhållande till varandra och knöts ihop. Där ingick olika skolformer som folkskola, läroverk, flickskola, universitet, fackhögskolor, akademier, seminarier och yrkesskolor.

Inträdeskrav och skolornas inre arbete blev alltmer reglerade och preciserade och skolorna funktionsbestämdes och kompetensnivåer fixerades. Betygen standardiserades och ersatte de informella kontaktvägar som tidigare varit vanliga i karriärklättrandet genom familj och nätverk. Överlappande vägar öppnades för att begåvade ungdomar skulle kunna förflytta sig mellan de olika delarna och alltfler privata skolor togs över av staten eller kommunerna och inordnades i systemet. Det gällde att bringa ordning i kaos och ge föräldrar möjlighet att planera för barnens framtid. Inte bara skolor för barn och ungdom byggdes ut utan också universitet och fackhögskolor moderniserades, liksom handelsskolor, tekniska skolor och yrkesskolor. Sverige genomgick vid år 1900 en kulturrevolution som aldrig förr på utbildningens område.

I denna systematiseringsprocess var staten en pådrivande kraft och motiven bakom förändringen var både funktionella och ideologiska. Det växande industrisamhället krävde nya "reala" kunskaper där den gamla skolan ansågs omodern och nationalstatsbyggandet krävde en enad nation med en gemensam nationell identitet hos folket. Alla skulle bli medborgare och omfattas av vissa skyldigheter, rättigheter och ideal. Alla skulle känna sig delaktiga i samhällets civila, politiska och sociala utveckling - det var det retoriska målet som skolan skulle lägga grunden till. Diskursen innehöll således både emanciperande och disciplinerande drag. Utbildning, arbetsliv

och marknad ställdes i ett närmare förhållande till varandra. Nya modeller för styrning av medborgarna krävde integrering av olika grupper i ett sammanhängande system. Synen på individen förändrades – i moderniteten skulle subjektet bli en utbildningsbar och ansvarsstagande medborgare.

Den tidiga folkskolan som fanns på 1800-talet var alltså i många avseenden otillräcklig ju närmare 1900-talet vi kommer. En serie övergripande reformer kom efter sekelskiftet 1900 att genomföras av 1906 års folkundervisningskommitté. Dess arbete ledde till en rad riksdagsbeslut och reformer som var hållbara ända fram till 1950-talet när nästa stora förändringsvåg inför den nya grundskolan igångsattes.

Det svenska skolsystemet var således nästan "färdigbyggt" år 1919, när folkskolan fick en ny utbildningsplan och skolplikt för alla infördes. Det var ett enhetligt, nationellt och modernt utbildningssystem för sin tid. Ansvar för barnens utbildning hade inte bara förflyttats från kyrkan till skolan utan också från hemmet till skolan. Moralskolan för underklassen var definitivt under upplösning. En mer enhetlig skola för de breda massorna tog form ungefär samtidigt med att Sverige fick en parlamentarisk demokrati och det var samlingsregeringen mellan liberaler och socialdemokrater som förde den moderna skolreformen i hamn. Den innehöll utförliga anvisningar för varje ämne och minskade antalet kristendomstimmar betydligt. Katekesläsningen slopades i stort sett. I stället fick historia, geografi, modersmålet och hembygdkunskapen större utrymme och den metodiska inriktningen mot det praktiska livets kunskaper blev tydligare. Folkundervisningen fick ett eget centralt ämbetsverk 1914 som 1920 slogs ihop med läroverksöverstyrelsen och blev Skolöverstyrelsen. Staten hade tagit ett hårdare grepp om skolan och syftet blev mer och mer medborgarinriktat.

Perioden 1919-62 Konsolidering, backlashperioder och nytt demokratiskt genombrott

Den sista fasen i folkskolans historia blev en konsolideringsperiod. Skolgången koncentrerades till färre och bättre rustade skolor och minimitiden förlängdes till 39 veckor. Småskolläraernas utbildning som tidigare hade varit fördelad på olika huvudmän blev också förstatligad och mer enhetlig. Att kvaliteten på skolan förbättrades kan avläsas i hur antalet elever per lärare minskade. 1850 gick det 78 barn per lärare, 1930 var antalet nere på cirka 25 barn per lärare. De sk mindre folkskolorna i glesbygden som kunde innehålla flera klasser i samma klassrum minskade betydligt i antal. I stället erbjöds eleverna skolskjutsar eller fick bo på skolorten i elevhem.

Men utvecklingen gick inte spikrakt mot en mer demokratisk skola. Tomas Englund som forskat om skolans medborgarfostran visar hur en konservativ opposition framträdde under 1920-talet som ville återinföra katekesläsningen och öka kristendomsundervisningen igen och delvis lyckades. Genom en politisk uppgörelse år 1927 infann sig till slut ett visst lugn. Genom denna sistnämnda reform naggades för första gången det s k parallellskolesystemet i kanten. Fram tills dess gick barn från olika samhällsklasser i olika skolformer, men det året bestämdes att statsbidraget till alla privata och enskilda småskolor skulle dras in, vilket gjorde att medelklassen började använda sig av folkskolan för sina barn i högre grad. Vi fick allteftersom en gemensam folkskola för alla, åtminstone för de yngre barnen upp till klass fyra. Men efter fjärde årskursen avskiljdes de som skulle fortsätta med högre studier och gick till läroverket. Kvar i folkskolan blev de barn som inte hade råd eller kunskaper (eller vilja) att läsa vidare. Under 1930-talets ekonomiska och politiska kriser kom en ny backlash och skolans traditionella former och innehåll förstärktes igen och under världskriget fortsatte den mer auktoritära och karaktärsfostrande folkskolan genom ”beredskapspedagogiken” som spädde på klassiska teman om nationell samling och individuell offervilja, menar Englund. Krigets slut innebar dock en viktig vändpunkt.

Det andra världskrigets erfarenheter av diktatur och förtryck väckte demokratitanken till liv igen efter kriget. Denna gång var det på allvar. Den svarta pedagogiken hade definitivt misslyckats och fått katastrofala följder och en helt ny medvetenhet om vikten av barns fostran till demokratiskt tänkande varelser kom att präglade debatten om en förändrad skola för folkets barn. Den ekonomiska och tekniska utvecklingen ställde också större krav på medborgarnas kunskapsuppbyggnad och utvecklingen av internationella relationer, marknader och kulturutbyten krävde förbättrade språkkunskaper hos befolkningen. De diskussioner som fördes om skolans förändring handlade sålunda både om skolans kvalificerande funktion och dess ideologiska funktion. Men även skolstrukturen, som i början av 1900-talet varit mycket modern, var nu i stället otidsenlig.

Som pedagogen Sixten Marklund visat hade de lokala kunskapsbehoven i landet skapat nya lokala lösningar på utbildningsvägar efter folkskolan och det fanns ett virrvarr av fortsättningskolor som gjorde systemet omöjligt att få grepp om. Detta skapade frustration och kaos för både ungdomar och föräldrar. Ett stort problem var också trängseln vid inträdet till högre studier, framför allt till realskolan för de stora barnkullarna under 40-talet. Alla barn som ville läsa vidare fick helt enkelt inte plats i läroverket och det drabbade i första hand medelklassens barn, vars föräldrar nu blev mer intresserade av en förändring. I välfärdsstatens ideologi låg också tanke om en jämlik skola för alla och detta krävde standardisering och centralisering för att kunna genomföras. Alla – oberoende av geografisk och social bakgrund – måste få chans till en likvärdig utbildning.

Ett helt nytt skolsystem blev sålunda nödvändigt – en ny kulturell ansiktslyftning skulle förverkligas. I tidsandan fanns en stark tilltro till vetenskaplig expertis som problemlösare av samhällsproblem och det styrde de stora undervisningskommittéerna som tillsattes på 1940-talet. 1940 års skolutredning bestod av 14 skolmän och universitetsfolk och liknade alltså mer en expertkommitté än en politiskt sammansatt utredning. Redan året innan den stora utredningen hade kommit med sitt slutbetänkande tillsattes 1946 års skolkommision som i vissa avseenden fortsatte på skolutredningens arbete men också föreslog radikala förändringar när det gällde skolans demokratiska uppdrag. Genom denna kommissions arbete fick enhetsskoletanken (grundskolan) sitt första politiska genombrott i svensk skolpolitik. Skolkommisionen sammanfattade skolans uppgifter i flera punkter, förutom nytt innehåll i kunskapsämnena fanns mål om att skolan skulle ge allmänbildning, estetisk fostran, yrkesfostran, social fostran, hälsofostran och personlighetsdanning, det vill säga fostran till demokrati. Och man måste ge plats åt arbetsmetoder med starkare inslag av aktiverande moment, inte bara mekaniskt rabblande av kunskaper.

Det skulle också bli nytt innehåll i de gamla ämnena och ett nytt ämne skapades för demokratifostran - samhällskunskap. Det blev också förstärkt modersmålsundervisning, engelska från årskurs 5, praktiska ämnen och större utrymme för litteraturhistoria, historia, geografi, biologi, fysik och kemi. För att allt detta skulle kunna förverkligas måste skolgången bli nioårig, menade kommissionen.

Dessa två utredningar låg till grund för den stora enhetsskolereformen som började sin försöksverksamhet på 1950-talet och till slut utmynnade i det slutgiltiga grundskolebeslutet vid 1962 års riksdag. Efter år av kompromissande och sammanjämkningar mellan olika fraktioner inom politik, expertis och allmänhet gick till slut en gammal skolepok i graven. Den nya grundskolan skulle ersätta folkskolan, fortsättningsskolan, högre folkskolan, kommunala mellanskolan, realskolan och kommunala flickskolan.

Skolpolitiken under dessa år skulle bli den sista fasen i systematiseringsprocessen av svenskt skolväsende. Den första skedde på 1860-talet med folkskoleinspektionen och statsbidragen till skolan, den andra i början av 1900-talet med utbildningssystemets modernisering och 1919 års utbildningsplan och den tredje med grundskolans genomförande 1962.

Litteraturlista:

Florin, Christina (1987) Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906. Almqvist & Wicksell International: Stockholm.

Englund, Tomas (1992) ”Tidsanda och skolkunskap”, I: Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år 1842-1992. Red: Gunnar Richardson, Allmänna förlaget: Stockholm.

Johansson, Ulla (1986) Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842-1919 med exempel från Sköns församling. Umeå universitet: Umeå.

Johansson, Egil (1992) ”Folkundervisningen före folkskolan”, I: Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år 1842-1992. Red: Gunnar Richardson, Allmänna förlaget: Stockholm.

Marklund, Sixten (1984) Skolan förr och nu. 50 år av utveckling. Liber: Stockholm.

Persson, Sofia (2008) Läraryrkets uppkomst och förändring. En sociologisk studie av lärares villkor, organisering och yrkesprojekt inom den grundläggande utbildningen i Sverige ca: 1800-2000. Göteborgs universitet: Göteborg.

Petterson, Lars (1992) Frihet, jämlikhet, egendom och Benthan. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860. Uppsala Universitet: Uppsala.

Richardson, Gunnar (1978) Svensk skolpolitik 1940-45. Idéer och realiteter i pedagogisk debatt och politiskt handlande. Liber: Stockholm.

Richardson, Gunnar (1992) ”Folkskolan tar form – de första decennierna”. I: Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år 1842-1992. Red: Gunnar Richardson, Allmänna förlaget: Stockholm.

Richardson, Gunnar (1999) Torsten Rudenschöld. Samhällskritiker och skolreformator. Föreningen för svensk undervisningshistoria: Uppsala.

Artikeln har skrivits för webbplatsen Lärarnas historia och publicerades i mars 2010. För källreferens ange: Författare, Artikelitel, www.lararnashistoria.se, 2010.